

360 Наукові записки № 40. Літературознавство

6. М. Л. Українські Вісти (1 – IV) пишуть про “еспанський приклад” // Вістник // 1939, кн. 5, т. II, С. 395 – 397.

7. Н. Досвід еспанських подій в оцінці французьких фахівців // Вістник, 1938, кн. 5, т. II, С. 361 – 362.

8. Чикаленко Г. Сід, національний герой Еспанії // Вістник, 1937, кн. 1, т. 1, С. 17 – 25.

МОВОЗНАВСТВО

Володимир Мельничайко, д-р. пед. н., проф. (Тернопіль)

Мирослава Криськів, канд. пед. н. (Тернопіль)

УДК 811.11

ББК 81.2.2

Емоційно-експресивні засоби синтаксису в поезії Тараса Шевченка періоду «трьох літ»

У статті розглянуто синтаксичні засоби вираження вислову у творах Т. Г. Шевченка, написаних у час його першої та другої поїздки в Україну – в період «трьох літ», коли його поетичне слово набуло особливої гостроти і сили. Майстерне використання експресивних можливостей синтаксису значною мірою визначило художній рівень поезії та її вплив на читачів.

Ключові слова: експресія, емоційність, інверсія, парцеляція, дієвість.

Усі ми, українці, знаємо Шевченка. Знають його і далеко за межами України. Про нього написано гори літератури – різних стилів і жанрів. І скрізь підкреслюється, що він основоположник української нової літератури і української літературної мови, геній художньої творчості, запорука подальшого розвитку нації, один з її символів. Значно менше знаємо про те, яким тернистим був шлях нашого Кобзаря до вершин поетичної майстерності і світової слави.

Виходець із самого дна суспільства – з закріпаченого українського села, круглий сирота в дитинстві, з освітою на рівні школи п'яного сільського дяка, в ролі козачка-прислужника

вирваний зі звичного рідномовного середовища у 15-річному віці і приречений на підневільне життя за межами України, мав майбутній поет мало шансів на те, щоб вибратися з трясовини кріпацтва на світлі простори освіти, науки, мистецтва. Та він виніс зі своїх дитячих та підліткових років, мабуть, найважливіше і найцінніше з погляду формування особистості – відчуття незнищеної приналежності до рідної землі, до її знедоленого народу. Краса української природи, що може здатися раєм, глибока ліричність народної пісні, почерпнуті від діда зворушливі історії з минулого України – усе це назавжди запало в душу юного Тараса, щоб згодом вилитися на сторінках його геніальних творів, зокрема тих, що увійшли у перше видання «Кобзаря», зумовило романтичні риси ранньої творчості поета.

Ніби підсумовуючи цей період своєї поетичної діяльності, у вірші «Три літа» Шевченко писав, що роки двох поїздок в Україну (1843 і 1845 рр.) «висушили добрі сльози, що лилися з Катрусею в московській дорозі, що молились з козаками в турецькій неволі». Безпосередні враження від побаченого (*Кругом мене ... не люди, а змії, Пани лукаві ... людей у ярма запрягли, а ті Німі на панцину ідуть і діточок своїх ведуть, освічена ж братія мовчить собі, витріщивши очі, як ягнята*), спричинилися до того, що поет «прозрівати став потроху» – не зосереджуючись на стражданнях окремих людей, переходить до більш широких суспільних проблем поневолених народів.

Ці зміни у світосприйманні, в думках і настроях поета не могли не проявитися в пошуку адекватних виражальних мовних засобів. Суттєву роль серед яких, поряд з лексико-фразеологічними, відіграли стилістично забарвлені одиниці синтаксису.

Розглянемо найхарактерніші їх різновиди, ілюструючи прикладами із творів Т. Шевченка цього переломного періоду. Найпростішим синтаксичним засобом вираження вислову (якщо не брати до уваги саму семантику слова) є **повтор** певної **лексеми**, вжитої у тій чи іншій формі. На перший погляд може здатися, що таке слововживання синтаксису не стосується. Але це не так: повторювані форми слів виконують у структурі речення конкретну синтаксичну функцію, підсилення якої і є метою повтору (наприклад, *В своїй хаті своя й правда; Немає в світі України,*

немає другого Дніпра; Невчене око загляне вам в саму душу глибоко, глибоко). Такі повтори стають смисловою домінантою фрази, вказуючи на тривалість дії (Несли, несли з чужого поля і в Україну принесли великих слов велику силу; Нехай мати усміхнеться, заплакала мати), надаючи позитивну чи негативну оцінку зображуваному.

Особливою силою експресії відзначаються речення, в яких після одиничного іменника вжито цей же іменник у ролі головного слова словосполучення: Діла незабутні дідів наших. Тяжкі діла; Латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають. Такі повтори, нічого не додаючи до змісту вислову, водночас збагачують його додатковими емоційно-експресивними відтінками: у них смисловий акцент переноситься на залежні слова (окрадених, заплакана, з шкурою), внаслідок чого такі конструкції функціонально нагадують уточнюючі приклади та обставини.

До ефективних засобів вираження належать і нетрадиційні (т. зв. неморфологізовані) **способи** вираження **членів речення**, яскраві приклади яких також знаходимо у поезії Т. Г. Шевченка вказаного періоду. Це, зокрема, підмет, виражений прикметником або займенником, який міг би бути означенням до відсутнього іменника (Найдуть злії та й окрадуть; Аж ось і сам, високий, сердитий), присудок у формі дієслова майбутнього часу або інфінітива з емоційною часткою (Цар підходить до найстаршого (...) та в пику йому як затопить!; Як кинеться по вулицях та й давай місити недобитків православних; а ті голосити та верещать. Та як ревнуть), обставина способу дії зі значенням порівняння (І не плачу, й не співаю, а вию совою; Байстриюки Єкатерины сараною сіли), дієслівно-вигуковою формою («Інший рветься за долею (...) От-от догнав (...) І бебех в могилу!»).

Експресивна можливість членів речення (найчастіше це присудки, означення, порівняльні звороти) виявляється у їх граматичних зв'язках – у складі граматичних основ та словосполучень. Це можна помітити і в наведених раніше прикладах типу «святую біблію читає святий чернець», «нехай мати усміхнеться, заплакала мати», у яких озвучено глибокі емоції – співчуття, іронію, обурення, презирство.

У складі граматичних сполучень слів привертає увагу порушення звичного словорозташування – **інверсія**, означення

після пояснюваного ним іменника (*У всякого своя доля і свій шлях широкий; Де ж ти дівся, в яр глибокий протоптаний шляху?* Порівняймо: ... і свій широкий шлях; ... протоптаний в глибокий яр). Безсумнівною експресивністю в художньому тексті відзначаються тавтологічні словосполучення (які у звичайному мовленні у зв'язку з надлишковою інформацією вважаються помилками типу «організувати організацію» чи «забезпечити безпеку»): *братерства братнього, доброго добра, реве ревучий, ледаче ледащо*. Проте, якщо визнати, що в стані глибокого переживання людина не завжди спроможна зважувати всі семантичні і структурні нюанси вислову, такі конструкції стають художнім прийомом для відтворення внутрішнього світу ліричного героя чи персонажа твору.

Багатий набір експресивних засобів є і на рівні **простого речення** – окремого або предикативної частини складної конструкції. Передусім, це пов'язано з диференціацією речень за комунікативною метою, за інтонацією, за характером граматичної основи, за наявністю другорядних членів, за відсутністю структурно необхідних компонентів. У творах Т. Г. Шевченка досліджуваного періоду закладені в них можливості увиразнення мовлення використано досить широко. Зокрема, часто знаходять застосування емоційно забарвлені питальні речення (**риторичні питання**), завдання яких – не передати інформацію, а висловити найрізноманітніші почуття автора чи певного персонажа твору – глибокі роздуми над проблемами життя (*Де ж ти дівся, в яр глибокий протоптаний шляху?*), реакцію на облудну релігійність фарисеїв від влади (*... За кого ж ти розп'явся, Христе, сину Божий?*), чи показний патріотизм любителів старовини (*Може, чванитесь, що братство віру заступило*). Такі конструкції не позбавлені й відтінку комунікативності: вони ніби підказують читачеві відповідь на сформульоване запитання (*«А чисю кров'ю ота земля напоєна, що картоплю родить?»*).

У творах, де виклад здійснювався від першої особи (таким є, наприклад, послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...») носієм експресії часто виступають **спонукальні речення** з різною комунікативною метою: доброзичливої поради (*«Подивіться на рай тихий, на свою країну! Полюбіте щирим серцем велику руїну; Прочитайте знову тую славу»*), іронії (*«Покажуть! Нехай стара*

мати навчається, як дітей тих нових доглядати»), попередження («Схаменіться! Будьте люди, бо лихо вам буде (...) Настане суд!»). У більшості випадків присудки таких речень виражені дієсловами наказового способу в другій особі множини (означено-особові речення) або, якщо речення двоскладні, – дієсловом майбутнього часу з часткою *хай* (*нехай*) з виразним відтінком побажання.

На велику кількість зображуваних об'єктів вказують **називні речення** («*Храми, каплиці і ікони, і ставники, і мірри дим; А історія! Поема вольного народу*») з граматичним центром у називному відмінку або **генітивні** («*А тюрм, а люду! Що й лічить!; А сліз, а крові? Напоїть всіх імператорів би стало*») – у родовому відмінку іменника.

Серед **безособових речень** найвиразніше виявляють експресію фрази інфінітивні речення – з незалежним членом у неозначеній формі дієслова, від якого може залежати іменник або займенник у непрямому відмінку («*Не нам на прю з тобою стати! Не нам діла твої судить! Нам тільки плакати...*») з відтінком обмеженості або неможливості бажаної дії.

До часто вживаних синтаксичних явищ належить і **еліпсис** – пропуск граматично необхідного, але комунікативно зайвого присудка у вислові, який і без того є цілком зрозумілим (*Кругом мене, де не гляну, (знаходяться) не люди, а змії; За богами (зібралось багато) панства; За горами (видніються) гори; Ось що (являють собою) ваші славні Брути*), до того ж набуває більшої стислості і емоційності. Як видно і з наведених, і з багатьох інших прикладів, такі речення можуть бути як окличними, так і неокличними.

У будь-якому висловлюванні, а в художньому творі особливо часто вживаються слова в однаковій морфологічній формі, які виконують однакову синтаксичну функцію однорідних членів речення і стають основою для стилістичного прийому нанизування з посиленням експресії на кожному наступному компоненті.

У такій ролі може виступати будь-який головний чи другорядний член речення: підмет («*Настане суд, заговорять і Дніпро, і гори; У всякого своя доля і свій шлях широкий*»), іменною частиною присудка («*Щоб слов'яни стали добрими братами, і синами сонця правди, і сретиками*»), дієсловним присудком («*В*

муці, в каторзі не просить, не плаче, не стогне»), додатками («І Коллара читаєте..., і Шафарика, і Ганка»), узгодженим означенням («... наллють живої козацької тії крові, чистої, святої»), поширеним означенням («Квіти, чорнилом політі, московською блекотою заглушені»), прикладкою («А де ж твої думи, рожеві квіти. Доглядені, смілі, викохані діти?»), обставиною місця («Усюди Божя благодать – у серці і в хаті»), часу («Так коло полудня, в неділю, та й на зелених ще й святках, під хатою ... сидів ... старий козак»), способу дії («Гадюкою зашипіли, звіром заревіли»), мети («Братія синнула у синат писати та підписувать – та драти із батька і брата»).

Найбільшого емоційного напруження вислів досягає тоді, коли в одній фразі поєднуються повтори і лексем, і граматичної функції: ... Сина кують, єдиного сина, єдину дитину, єдину надію! – в військо оддають: За кражу, за війну, за кров, – щоб братню кров пролити, просять.

Із інших засобів ускладнення простих речень або аналогічних до них частин складних конструкцій високою частотністю відзначаються **проті і поширені звертання**: (Доле, де ти?; Брешеш, людоморе; Думи мої! Літа мої, тяжкії три літа; Рости, рости, моя пташко, мій маковий цвіте), а для підсилення експресії вживаються як однорідні в одній фразі – здебільшого означено-особовому реченні (Схаменіться, недолюди, діти юродиві). Самий характер висловленої емоції визначається не лише структурою фрази, а й семантикою вжитих у кличному відмінку іменників. З метою підсилення емоційності у багатьох випадках звертання оформлено як окрему синтаксичну одиницю окличної інтонації.

Різноманітні відтінки авторської думки передано за допомогою **вставних слів і словосполучень**. Це й іронія («Сонце правди показати, сліпим, бачиш, дітям»), і полемічні зауваження («Правда, наїдались»; Може, чванитесь, що братство віру заступило...?), і заперечення брехливих тверджень ідейних опонентів («Просвітити, кажуть, хочуть материні очі сучасними огнями»), і власне небажання згадувати неприємні факти («Доглядаюсь, – бодай не казати! Кругом мене...»).

З такою ж метою вжито і **вигуки** (Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались, щоб там і здихали).

Серед експресивно забарвлених **відокремлених другорядних членів** речення, до яких поет вдається досить часто, домінують відокремлені означення та прикладки, залежні від членів речення, виражених займенниками та іменниками. Відокремлення залежних від займенників усіх видів означень практично стовідсоткове: (*«А між ними, запеклими, в кайдани убраний цар всесвітній; І тебе, убогу, кинуть в пекло; І вам, синам, передали свої кайдани»*). Винятком є лише іронічне словосполучення, пародія на царські маніфести: *«Отам-то милоствії ми ненагородану і голу застукали сердешну волю»*. Означення до іменників відокремлюються відповідно до їхньої позиції стосовно пояснюваного слова, наявності інших означень та залежних від них інших членів речення (прикметникових і дієприкметникових зворотів): *«І знову шкуру дерете з братів незрячих, гречкосіїв; Подивіться на рай тихий, на свою країну; За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію политі»*.

Різновиди **складних речень** – складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових – також не позбавлені можливостей експресивного увиразнення, що й нерідко спостерігаємо у поезії Шевченка цього періоду.

Так, у **складносурядних** реченнях з цією метою застосовано повторюваність сполучника *і* перед кожною предикативною частиною (*«І смеркає, і світає (...), і знову люд потомлений, і все спочиває»*), у **складнопідрядному** – препозицію підрядних речень (*«Якби її забути, я оддав би веселого віку половину»*), нанизування кількох однорідних підрядних частин з однаковими сполучниками або сполучними словами (*«Отак і ви прочитайте, щоб не сонним снулися всі неправди, щоб розкрилися високі могили (...), щоб ви розпитали мучеників»*).

У **безсполучникових складних реченнях** трапляються два варіанти – з нанизуванням кількох простих однотипних речень – в таких випадках за сьогоднішніми правилами ставиться кома (*«Минають дні, минають ночі, минає літо; шелестить пожовкле листя, гаснуть очі, заснули думи, серце спить»*), і поєднання різнотипних частин – з уточненням змісту, з зіставленням причини і наслідку, – в такому разі ставиться двокрапка або тире (*«А згадаєш – то була й дорога з монастиря Мотриного до Яру*

страшного; Обніміте найменшого брата, – нехай мати усміхнеться...; Правда ваша: Польща впала, та й вас роздавила!»).

Багатокомпонентних складних речень з різними видами синтаксичного зв'язку у досліджуваних творах небагато, хоч вони теж не позбавлені експресивного навантаження завдяки поєднанню різноманітних за змістом компонентів, наприклад: «*Кричите, що Бог створив вас не на те, щоб ви неправді поклонились! І хилитесь, як і хилились! І знову шкуру дерете з братів незрячих...*». Такі тісно пов'язані змістом фрагменти поет здебільшого розчленовує, виділяє з них окремі компоненти на інтонаційній основі.

Розчленування (**парцеляція**), виділення окремого, на думку автора, особливо важливого компонента спостерігається в синтаксичних одиницях різної структури. При цьому парцельованими бувають і непоширені та поширені члени речення («*І гармонія, і сила: музика та й годі! А історія! Поема вольного народу! У нас Брути і Коклеси! Славні, незабуті!*»), звертання («*Ви любите брата! Суєслови, лицеміри, Господом прокляті!*»), підрядне речення («*Чого ж ви чванитесь, ви! Сини сердешні України! Що добре ходите в ярмі?; Спитайте тоді себе: що ми? Чий сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?*») В останньому прикладі особливо цікаве слово **ким?** Воно, по-перше, відірване від присудка підрядного речення *закуті*, по-друге, стоїть не після нього, як зазвичай розташовуються парцельовані компоненти, а перед ним, чим додатково посилюється експресія фрази.

Посиленню експресії сприяє і прийом **нанизування** функціонально однотипних **елементів тексту**. Крім наведених вище прикладів нанизування членів речення, у цьому прийомі можуть бути використані і підрядні речення («*Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались, щоб там і здихали...*»), і кілька незалежних одне від одного речень, об'єднаних одним підрядним («*Хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються..., чужі люди проклинають*»), і незалежні речення – як у складі складносурядних чи безсполучникових структур, так і в ролі окремих складників тексту («*І забудеться срамотна давня година, і оживе давня слава, слава України. І світ ясний, невечерній тихо засіяє*»).

Нанизування може бути особливо ефективним, якщо використані синтаксичні одиниці мають однакову структуру (а часто і однакове розташування компонентів, тобто відзначаються

синтаксичним паралелізмом). Такі конструкції також не рідкість у поезії Шевченка, де знаходимо аналогічну будову контактних розташованих речень («Нехай же вітер все розносить... Нехай же серце плаче, просить святої правди...»), підрядних речень (... Сльози (...), що лилися з Катрусею в московській дорозі, що молились з козаками в турецькій неволі), зворотів («За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію політі»).

До часто вживаних Шевченком засобів вираження можна віднести і прийом **протиставлення** мовних одиниць одного рівня синтаксичної структури. Це можуть бути і члени речення («Не ріку – море розлилось; У тому раї я бачив пекло; Не за Україну, а за її ката довелось пролить кров добру, не чорну»), і частини складних речень («Нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претесь на чужину»), і окремі речення протилежного змісту («У нас воля виростала, Дніпром умивалась (...) Кров'ю вона умивалась»), навіть віддалені одне від одного («Не дай спати ходячому, серцем замирати (...) А дай жити, серцем жити і людей любити...»). Як бачимо з наведених прикладів, протиставлені елементи висловлювання можуть бути оформлені по-різному – як за допомогою протиставних сполучників, так і без них.

Ще одним характерним засобом експресії є **неснівмірність** зіставлюваних частин висловлювання. Наприклад, у поемі «Сліпий» читаємо:

*У Почаєві святому ридала, молилась, щоб Степан той, тая
доля її хоча приснилась! Не снилося. Вернулася.*

Якщо у першій частині фрагмента (а до початку наведеного уривка було ще дві групи присудків, започатковані обставинами (У Києві та у Межгірського спаса) бачимо розгорнуте складнопідрядне речення з кількома рядами однорідних членів, а в двох останніх реченнях, безособовому і неповному, є лише присудки, то такий різкий контраст не може не привернути уваги і не викликати емоційної реакції читача.

Як бачимо, ужиті поетом синтаксичні засоби вираження дуже різноманітні. До того ж експресивний потенціал їх набагато зростає від того, що вживаються вони не поодиноці, не ізольовано, а в комплексі, доповнюючи один одного. Наприклад, в уривку із поеми «Кавказ» читаємо: «Ненагодовану і голу / Застукали сердешну волю / Та й цькуємо. Лягло костьми / Людей

муштрованих чимало. / А сльоз, а крові? Напоїть / Всіх імператорів
 би стало / З дітьми і внуками, втопить / В сльозах удов'їх. А
 дівочих, / Пролитих тайно серед ночі! / А матерніх гарячих сльоз!
 А батькових, старих, кривавих! / Не ріки – море розлилось, /
 Огненне море».

Тут у 14 рядках поеми зосереджено кілька інверсій, перифраз, генітивне речення, відокремлені означення, граматично неповні речення, різні види протиставлення (зі сполучниками, із запереченнями, лексичні повтори слова у складі словосполучення, називні та генітивні окличні речення). Завдяки цій концентрації окремі фрагменти або й цілі твори набувають такої вибухової сили, такої енергії, що без всяких зусиль запам'ятовуються, викликають живий відгомін у душі читача. Таким є майже весь текст поеми «Кавказ» (найхарактерніші: дві сторінки від слів «*Чурек і сакля – все твоє...*» до «*... та й лупите по закону*»; уривок від «*Храми, каплиці, і ікони...*» до «*з пожару вкрадений покров!*»).

Складається враження, що фрагментами із творів цього періоду можна проілюструвати весь емоційно-експресивний український синтаксис. Можна тільки дивуватися, що, не маючи системної освіти, вирваний із рідномовного середовища, в час, коли ще не тільки стилістика української мови не була досліджена, але й навіть не були створені букварі, молодий автор на якомусь генному рівні ввібрав у душу всю силу і красу віками твореного народом слова, відшліфував його так, що воно на цілі століття заяскравіло на небосхилі нашої культури. Майже всі ужиті Шевченком синтаксичні засоби послужили упорядкуванню і становленню української літературної мови, подальшому її розвитку. (У розглянутих творах лише два-три речення не відповідають сучасним нормам: «*Серце люди полюбило*»; «*Навіки прокленеться своїми синами*»). У цьому теж проявилася одна із граней геніальності нашого Пророка. Завдяки його безцінному дарові відчувати потенціал слова ми і досі не розгубили на вибоїстих шляхах нашої примхливої долі переконання, що тільки «*в своїй хаті, своя правда, і сила, і воля*», не перестали сподіватися, що таки прийде «*апостол правди і науки*» «*з новим і праведним законом*», таврувати лукавих правнуків, які, забувши славних прадідів, готові і надалі залишатися «*рабами і підніжками*» ненаситних сусідів. Шевченкове слово стало орієнтиром,

дороговказом не тільки для його сучасників, але й для наступних поколінь, включно із нашим, сьогоднішнім.

Бо недаремно ж на недавньому Майдані й у відгуках на нього неодноразово звучали, з одного боку, застереження «Схаменіться, будьте люди», а з другого – заклик «Борітеся – поборете»!

Література:

1. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови / С. І. Дорошенко. – К. : Рад. школа, 1985. – 250 с.
2. Ковалев В. П. Выразительные средства художественной речи / В. П. Ковалев. – К. : Рад. школа, 1985. – 196 с.
3. Коцюбинська М. Ф. Образне слово в літературному творі / М. Ф. Коцюбинський. – К. : В-во АН УРСР, 1960. – 188 с.
4. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту / І. М. Кочан. 2-е вид. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
5. Крупа М. П. Лінгвістичний аналіз художнього тексту \ М. П. Крупа. – Тернопіль : підручники і посібники, 2005. – 416 с.
6. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилiстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
7. Тарасов А. Ф. Поэтическая речь / А. Ф. Тарасов. – Х. : Вища школа, изд-во при Харьковском университете, 1976. – 140 с.